

מבוא

תלמודה של מסכת גיטין זכה לעיונם המעמיק של הראשונים, חכמי ימי הביניים, ובראשם רש"י, רבנו חננאל, בעלי התוספות, הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א, המאירי, הר"ן והמיוחס לריטב"א. מחקרה הסדיר של מסכת גיטין התברך בדורות האחרונים במחקריהם של יוסף צבי דינר, מאיר שמחה פלדבלום ודוד הלבני. עליהם נוספו הערות פזורות ומחכימות של חוקרים רבים, דוגמת צבי מנחם פיניליש, אשר גולאק, יעקב נחום אפשטיין, חנוך אלבק, שאול ליכרמן ורכים אחרים. כמה מפעלי מחקר הוקדשו לריכוז עדי הנוסח, ציון חילופי הנוסחאות, העתקה משווה של עדי הנוסח הישירים וריכוז נוסחאות הגאונים והראשונים. החשובים שבהם הם אוצר הגאונים פרי עטו של בנימין מנשה לויז, אוצר כתבי היד התלמודיים בעריכת יעקב זוסמן ובסיועם של יואב רוזנטל ואהרן שוויקה, דקדוקי סופרים למסכת גיטין בעריכת מאיר שמחה פלדבלום, דקדוקי סופרים השלם למסכת גיטין בעריכת הלל פרוש ואחרים, מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי בניהולו של שמא יהודה פרידמן, ופרויקט 'הכי גרסינן' בניהולו של יעקב שוויקה. בחיבור הנוכחי, שעניינו פירוש ביקורתי רצוף לבבלי גיטין פרק ד, נעזרתי רבות בממצאים החשובים, בפירושים ובמחקרים מאירי העיניים של חכמים אלה ואחרים. מטרתי בחיבור זה אינה חידוש חידושים אלא חקר האמת, אולם הבקעה שהותירו לי רחבה דייה להתגדר בה, וכמעט שאין סוגיה שלא זכתה להארת פנים חדשות בבירור נוסחיה, בניתוח רבדיה ובחשיפת מגמותיה.

[א] בחירת כ"י פירקוביץ בנוסח הפנים

לבבלי גיטין פרק ד נשתמרו שבעה עדי נוסח מערביים: כ"י אוקספורד 368, כ"י אראס 889, דפוס שונצינו רמ"ח, כ"י וטיקן 130, כ"י וטיקן 140, כ"י מינכן 95, וכ"י פירקוביץ 187. נוספו עליהם קטע אחד מהגניזה הקהירית ושמונה עשר קטעי

כריכה ודפים בודדים מספריות מערביות,⁴ המקיפים אחוז קטן יחסית של החומר.⁵
כל עדי הנוסח הללו מייצגים מסורת נוסח בסיסית אחת.⁶

נוסח כ"י פירקוביץ, שכנראה נכתב בביוזנץ במאה הארבע-עשרה, נבחר על ידי כנוסח הפנים של המהדורה. בחירה זו נובעת בראשונה ממגרעותיהם של שאר עדי הנוסח הישירים. בכ"י אוקספורד וכ"י אראס לא נשתמר פרק ד בשלמותו. כ"י וטיקן 130, שנבחר על ידי האקדמיה ללשון עברית כנוסח הפנים של 'מאגרים', משופע בשיבושים רבים מאוד, ואילו כ"י וטיקן 140, כ"י מינכן והדפוס לוקים במספר גדול יחסית של עיבודים, חלקם בהשראת רש"י, ולא מעט שיבושים. יתרונו היחסי של כ"י פירקוביץ בא לידי ביטוי גם במספר לא מבוטל של נוסחאות טובות שנשתמרו רק בו, המאוששות לעיתים בנוסח דף הגניזה הקאהירית ובדפים שנותרו בספריות מערביות ובנוסחאות הגאונים והראשונים.

כך למשל נשתמרו רק בכ"י פירקוביץ צורות לשוניות קדומות או טובות⁷ של 'אזא', 'זי', 'ותיזי' במקום 'אזל', 'זיל', 'ותיזיל' בשאר;⁸ פ' 'אשכחיה' במקום 'אשכחה'

4 לעיתים נדירות דומה שנוסח קרום של התלמוד נשתמר רק בדפים אלה. ראה למשל סוגיה 2 שו' 3 שבה נשתמר בכ"י ב' רב' השם 'רבה בר אבבו' כמו בכתבי הגאונים; סוגיה 43 שו' 3 שבה נשתמר בכ"י ב' נוסח קצר ובשאר העדים נוספו לו ארבעה לשונות פירוש חלופיים. במקרים אחרים נשתמר רק בדפים אלה נוסח התומך בכ"י פירקוביץ. ראה למשל סוגיה 17 שו' 7, 11; סוגיה 19 שו' 7, 11; סוגיה 22 שו' 1; סוגיה 24 שו' 4, 10 ועוד.

5 ראה פירוטם לעיל ובראש רשימת הספרות.

6 בפרק ט של בבלי גיטין הצביע פרידמן על שני ענפי נוסח של המסורת הבסיסית: כ"י וטיקן 130 ופירקוביץ מכאן, וכ"י וטיקן 140, אוקספורד ומינכן מכאן. ראה בקיצור פרידמן, כיצד מדקדקין, עמ' 154–155, 157, וביתר פירוט פרידמן, בירור. למסקנה דומה על אודות פרק ח של בבלי גיטין הגיע פניאל בעבודתו, הזורק גט. אולם חלוקה זו לשני ענפים אינה באה לידי ביטוי בפרק ד של בבלי גיטין. אמנם גם בפרק ד ניכרת לעיתים זיקה הדוקה בין כ"י אוקספורד וכ"י וטיקן 140, אך היא אינה עקיבה. מעיון רהוט בק"ג אוקספורד Heb. d 68/5–14, הכולל עשרה דפים (עז ע"ב – פכ ע"א) עולה, שכנראה נשתמר בו נוסח של 'לישנא אחרינא' לבבלי גיטין. ראה למשל להלן סוגיה 10 הערה 18. להתרשמות ראשונית מעוצמת השינויים של כמה מנוסחאותיו ראה לפי שעה בעבודתו של פניאל, הזורק גט. אולם דומה שהוא לא חש באופיו של הקטע כ'לישנא אחרינא', ואכמ"ל.

7 לפירוט החומר ומראי מקום לספרות מחקרית ראה הדיון בחילופי הנוסחאות בסוגיות עצמן.

8 ראה סוגיה 9 שו' 2 וסוגיה 41 שו' 1 ('אזא'); סוגיה 9 שו' 3 וסוגיה 27 שו' 37 ('זי'); סוגיה 27 שו' 36 ('ותיזי').

בשאר; 9 פ' 'דהוה קארו' במקום 'דהו קארו' בשאר; 10 פ' 'פרקנא' וברומה לכך ה"פ במקום 'פרקינן' או 'פרקנוה' בשאר העדים; 11 פ' 'כאחת' במקום 'כאחד' בשאר; 12 פ' וברומה לכך בהלכות ראו 'בגר שחזר לסואורו' במקום 'בגר שחזר לסורו' בשאר; 13 פ' 'ביזו' במקום 'ביזבוז' בשאר; 14 פ' 'ארכי' במקום 'ערכאות' בשאר; 15 או המונח המקורי 'מה תל' בכ"י פ' וכן כ"פ = 'מה תלמוד', במקום 'מה ת"ל' = 'מה תלמוד לומר' בשאר. 16 כמו כן תדיר בכ"י פירקוביץ כתיב באל"ף המשמשת כאם קריאה, כנהוג בכתבי יד טובים, והיא חסרה בשאר העדים. 17

לא אחת שמר רק כ"י פירקוביץ לברו על אחידות סגנונית של משפטים. 18 כמו כן לעיתים רק הוא מקפיד על הבחנה בין לשונות זכר ללשונות נקבה, 19 ועל כינוי מושא חבורים לנקבה, כמתבקש. 20 כמה פעמים נותרו רק בו נוסחאות תוכניות טובות. 21 במקומות אחרים שמר רק כ"י פירקוביץ על נוסח קצר ומקורי בניגוד

- 9 ראה סוגיה 9 שו' 2.
 10 ראה סוגיה 10 שו' 10.
 11 ראה סוגיה 25 שו' 2.
 12 ראה סוגיה 7 שו' 16.
 13 ראה סוגיה 43 שו' 13.
 14 ראה סוגיה 27 שו' 2.
 15 ראה סוגיה 39 שו' 11.
 16 ראה סוגיה 36 שו' 20 (בר"ס השלם ובפרויקט 'הכי גרסינן' לא חשו בכך).
 17 ראה למשל סוגיה 14 שו' 10 'דראיק'; סוגיה 15 שו' 7 'צאייר' [שלוש פעמים, ברומה לכתוב כ"י המבורג במקבילה בבבא בתרא קסא ע"ב] 'כווארה'; סוגיה 22 שו' 3 'ותאלי'; סוגיה 24 שו' 17, 18 'קאני'; סוגיה 40 שו' 8, 9 'דאמו', ורבים כיוצא בהם.
 18 ראה למשל סוגיה 5 שו' 3-4 שלוש היקרויות של אחידות סגנונית, ראה חה"נ שם; סוגיה 7 שו' 4.
 19 ראה למשל סוגיה 43 שו' 16, רק פ' גורס 'ההיא טייתא דאיתיא' [=שהביאה] כמתבקש. וראה גם סוגיה 41 שו' 16, 19. לפי פ' מדובר ב'חמרא' נקבה (אתון) כמשמע מלשונותיו ('אירכסא' ו'כולהי'), ואילו בשאר העדים מדובר בחמור זכר ('אירכס', 'כולהו').
 20 ראה למשל גירסאות פ' בסוגיה 43 שו' 16 'שרתינה'; סוגיה 47 שו' 13 'חרקינה לשיניה'; סוגיה 48 שו' 7 'לקטינה גוי [...] ולקטנהי ישראל' (לפאה).
 21 ראה למשל סוגיה 7 שו' 16, רק פ' גורס 'והא תנן' לפני ברייתא בניגוד לשאר העדים הגורסים 'והאמר מר', שהוא מונח הצעה מקדים רווח למימרות אמוראיות; סוגיה 10 שו' 2, רק פ' גורס 'ילמדנו רבינו', ע"ש; סוגיה 25 שו' 15, כ"י פ', הנתמך בקטע הגניזה, בתשובת רב נטרונאי גאון ועוד גורס, 'ההיא אמתא דהות בפומבדיתא דהות קא מעבדא אינשי איסורא', כלומר שפחה

לשאר עדי הנוסח שבהם נוספו לשונות פירוש חלופיים.²² במקומות אחרים דומה שנוסח שאר העדים משקף נוסח מקוצר בלתי מקורי.²³ לעומת זאת בכמה מקומות נוספו דווקא בכ"י פירקוביץ לשונות פירוש לא מקוריים,²⁴ ובדרך הטבע נפלו בו גם שיבושים גרפיים והשמטות מחמת הדומות.

דא עקא, לצד יתרונו היחסי של כ"י פירקוביץ הוא שרד במצב גרוע. כמה מדפי כתב היד נקרעו בשוליהם, ובקטעים לא מעטים נותרו בו אותיות שחורות ומטושטשות שקשה מאוד לפענחן.²⁵ אמנם לאחר יגיעה רבה בעזרת צילום עדכני מעולה של כתב היד,²⁶ לצד תצלום ישן של כתב היד משנות השבעים של המאה הקודמת שבו נותרו לא מעט אותיות שפרחו במהלך חמישים השנים האחרונות,²⁷ הצלחתי לפענח את רובו המכריע של החומר הכתוב.²⁸ מילים או אותיות החסרות בכתב היד או שלא ניתן לקוראן סומנו במהדררה באות אפורה.

-
- שהייתה מעשה [גורמת לאנשים לעשות] איסור, בניגוד לשאר העדים הישירים הגורסים, מחמת חוסר הבנת ההוראה של 'מעבדא', 'דהו קא מעבדי אינשי איסורא' או 'עבדי בה אינשי איסורא'; סוגיה 25 שו' 26, פ גורס 'בהני תלת מילי נחתי בעלי בתים מנכסיהון [...] ורקבעי סעודתייהו בשבתא בעידן מדרשא', וכן הוא ברי"ף רפוס קושטא, בניגוד לשאר העדים הישירים הגורסים 'בעידן בי מדרשא', בהשפעת הצימוד השגור 'בי מדרשא', ראה בדיון שם.
- 22 ראה למשל סוגיה 4 שו' 10; סוגיה 17 שו' 7 (גרסת פ שם נתמכת על ידי ב'); סוגיה 25 שו' 25.
- 23 ראה למשל סוגיה 25 שו' 4, ששם גורס פ קידומת של 'לא מיבעיא קאמר', שכנראה הושמטה בשאר; סוגיה 44 שו' 4, ששם גורס פ 'והילכך צריך למימר לה משום נדר אני מוציאך ומשום שם רע אני מוציאך', ואילו שאר העדים גורסים 'והילכך צריך למימר לה הב', בהסתמכם על האמור לעיל שו' 3; סוגיה 49 שו' 3, פ גורס בפתיחת הדרשה את ד"ה 'ושמחת בכל הטוב אשר נתן לך יי אלהיך ולביתך', כמתבקש לכאורה, ואילו שאר העדים גורסים רק 'ולביתך', כנראה קיצור בהשראת הציטוט ב'איכא דאמרי' בשו' 5, ע"ש.
- 24 ראה למשל סוגיה 9 שו' 14, 17; סוגיה 12 שו' 11; סוגיה 43 שו' 17; סוגיה 45 שו' 3.
- 25 הסיבה לכך נעוצה במשיחתו של כתב היד בשמן שהזיקה מאוד לשימורו.
- 26 וקריאתו באמצעות התוכנה של IrfanView 64-bit.
- 27 לפני העורכים של מהדורת ד"ס השלם עמד רק תצלום זה, ובגין כך התעתיקים שלהם מכ"י פירקוביץ חלקיים מאוד, ולעיתים מזומנות אף לוקים בשיבושים (פלדבלום במהדורתו לא נעזר בכ"י פירקוביץ).
- 28 שני התצלומים עמדו גם בפני אנשי מכון 'גנוזות' בהעתיקם את כתב היד לפרויקט 'הכי גרסינן', וכעבודת הכנה השלימו את התצלום החדש על פי השרידים שנותרו רק בתצלום הישן. ראוי לציין את עבודתם המדויקת של אנשי מכון 'גנוזות' בראשותו של הרב ישראל פריזנר. רק

[ב] סדר הדיון

כנוסח הפנים של הגמרא נקבע, כאמור, נוסח כ"י פירקוביץ,²⁹ אשר הובא ככתבו וכלשונו.³⁰ בקטעים שלא ניתן לקרוא את כ"י פירקוביץ, המסומנים כאמור באות אפורה, הושלם נוסח הפנים בדרך כלל על פי הדפוס ולעיתים על פי כתבי היד הישירים, כפי שיוכל לקרוא להסיק מעיון במדור חילופי הנוסחאות. במקום שבו נפלו בכ"י פירקוביץ שיבושים ברורים, דוגמת השמטות מחמת הדומות או טעויות גרפיות, תוקן נוסח הפנים על פי עדי נוסח ישירים אחרים. תיקונים אלו צוינו במדור חילופי הנוסחאות בכוכבית (*).

את קטעי הגמרא חילקתי לארבעים ותשע סוגיות על פי שיקולים תוכניים וספרותיים.³¹ במקצת הסוגיות הוספתי חלוקה משנית לסעיפים. חלוקה זו לא נעשתה רק לנוחות הדיון. מאחוריה עומד העיקרון המנחה שכל דיון ספרותי חייב להתבסס על יחידה ספרותית שלמה.³² ואכן לא אחת מתברר כי דווקא פרט הנראה במבט ראשון שולי וזניח הינו מפתח להבנת הסוגיה כולה.

לנוסח הפנים הוצמדו שני מדורים: מדור של מקבילות ומקורות ומדור של מבחר חילופי נוסחאות.³³ במבחר חילופי הנוסחאות צוינו רק שינויים שהם לדעתי בעלי משמעות לשונית או בעלי השלכות להבנת הסוגיה ולניתוחה. במבחר חילופים

לעיתים נדירות מאוד (בכ"י 40 מילים מתוך כ-11,600 המילים שבפרק) חלקתי על העתקתם. אמנם במקרים רבים של אותיות ממושטשות הם החליטו לוותר על תעתיק של כ"י פירקוביץ, ואילו אני ניסיתי לקרוא את הטקסטים הללו כמידת יכולתי. הקורא יוכל להכריע בין ההעתיקות בעזרת בדיקת התצלומים שנספחו לפרויקט 'הכי גרסינן'.

29 שלא כמהדורות ד"ס של פלדבלום וד"ס השלם, אשר הציגו בפנים את נוסח דפוס וילנא.
 30 פרט לסימני חלוקה פנימיים של 'פ' והציון 'מתני'. דיווח על הגהות הסופר והגהות בכתב יד אחר הובא במדור מבחר חילופי הנוסחאות.
 31 מיותר לציין כי בחלוקה לסוגיות יש לעיתים ממד שרירותי. במקרה אחר החלוקה אף תלויה בחילופי הנוסחאות, ראה סוגיה 37.
 32 מחקריהם של דינר, פלדבלום והלבני, שהוזכרו לעיל, לא הקפידו לקיים כלל מתודי זה, אלא התמקדו בדרך כלל בהצעת חידושיהם לקטעים נבחרים מהסוגיות בלבד.
 33 חצגת חילופי הנוסחאות מבוססת על עיון בתצלומים של עדי הנוסח גופם. בנוסחאות הראשונים, שרק מקצתם צוינו, הסתמכתי לעיתים קרובות על הרישום המקיף והמוקפד בד"ס השלם או שהפניתי אליו.

אלה צוינו הן עדי הנוסח התומכים בנוסח הפנים,³⁴ הן העדים שלהם נוסח השונה מהפנים.³⁵ במקרים רבים נערך במדור חילופי הנוסחאות גם דיון בהבדלי הנוסח ובשאלת מקוריותם. לא מצאתי לנכון לציין במדור זה את כל חילופי הנוסחאות. הקורא המעוניין בכך יוכל לעיין במהדורת דקדוקי סופרים השלם ובפרויקט 'הכי גרסינן'.

לפני הדיון בסוגיות הגמרא נערך דיון קצר בנוסח המשנה – שנקבע אף הוא על פי כ"י פירקוביץ – ובפירושה לפי פשוטה. לעיתים נידונו גם חילופי נוסחאות בעלי משמעות מסוימת בנוסח המשנה בכתבי יד אחרים של משנת הבבלי ובכתבי היד המרכזיים של משנת ארץ ישראל, אך ציון החילופים והדיון בהם הינו חלקי ובלתי ממצה. פירוש הסוגיה פותח בדרך כלל בביאורה הראשוני של הסוגיה, כולל תרגום מילולי חלקי שהודפס בסוגריים באותיות מוטות (איטליקס). רק לאחר מכן נדונות שאלות מחקריות על אודות ניתוח רבדיה של הסוגיה ומגמותיה, השוואתה למקבילותיה העיקריות, והוספת הפניות לספרות המחקר התלמודי וההיסטורי הדנה בנושאים המשתקפים בסוגיה.³⁶

[ג] הקירת הסוגיה ביצירה ספרותית שלמה ובהינתן מגמותיה

תיאור המתודות והתוכנות של מחקר התלמוד הבבלי והתפתחותן זוקק דיון לעצמו ואין כאן מקומו.³⁷ במסגרת זו ברצוני להתייחס רק לנושא אחד שלעניות דעתי לא פותח דיו בספרות המחקר. חוקרי התלמוד הבבלי בדורות האחרונים הקדישו מאמצים רבים, שרובם נשאו פרי מבורך, לגילוי ולריכוז נוסחאות התלמוד בעדי הנוסח הישירים ובכתבי הגאונים והראשונים. בד בבד נידונו בהרחבה לשונו של התלמוד ומונחיו, נדבכי עריכתו, שלבי מסירתו בעל פה ובכתב והשוואת

34 וזאת בניגוד לנוהגם של מהדורת ד"ס של פלדבלום ומהדורת ד"ס השלם לציין רק את נוסחאות העדים השונים מנוסח הפנים, דבר המקשה על הקורא לשחזר את תמונת הנוסח במלואה.

35 בחילופים שהובאו צוינו גם חילופי כתיב. הסימן ~ לפני עדי נוסח מסמל שהנוסח בהם דומה בעיקרו לנוסח שהוצג לפניו ונבדל ממנו רק בקיצור חסר משמעות של המילה או בסיומות הריבוי יים/ין.

36 הפירוש אינו כולל התייחסות להלכה ולדברי ראשונים ואחרונים שאין להם זיקה ישירה להבנת הסוגיה התלמודית.

37 וראה לעניין זה במפתח הכללי בסוף הספר, ערך 'תלמוד בבלי'.

סוגיותיו לתלמוד הירושלמי. תשומת לב רבה הוקדשה גם לחשיפת הרברים השונים המשוקעים בתלמוד ולקביעת זמנם ובית היוצר שלהם בישיבות ככל השונות. גם העיון הספרותי בסוגיות שלמות, כפי שהגיעו לידנו, נתברך לאחרונה,³⁸ בכמה מחקרים חשובים,³⁹ אך דומני שהניסיון לחשוף את מגמותיהן של הסוגיות נמצא עדיין בראשית דרכו.⁴⁰

תפיסת היסוד של האמוראים לקבל על עצמם את סמכות המשנה בפרט, ואת סמכותם היתרה של המקורות התנאיים בכלל, לצד החלטת עורכי התלמוד לסדר את הסוגיות על פי סדר המשנה,⁴¹ שיוו לתלמוד בעיני לומדיו תדמית של חיבור המשך בעל אופי שמרני. ואכן סמכות העל שהוענקה לתלמוד הבבלי במהלך השנים ותודעת ירידת הדורות המופנמת של לומדיו, חיזקו את האמון הבסיסי שרוחשים הלומדים לפרשנות התלמוד, גם במקרים שהיא חורגת באופן קיצוני מפשט דברי המשנה.⁴² בד בבד התלמוד הבבלי משופע במחלוקות לא מוכרעות בפרשנות

38 תהליך דומה חל במחקר המקרא, אחיו הבוגר של מחקר התלמוד. לראשונה התמקרו החוקרים באופן טבעי במלאכת ההפרדה של המקורות ובאפיונם ורק מאוחר יותר נפנו לעסוק גם בחקר הטקסטים כפי שהגיעו לידנו. על החידוש במתודה המחקרית בהשוואה לפרשנות המקרא המסורתית ושלבי התפתחותה ראה למשל, מ' הרץ, 'פרשנות המדרש והפשט והשיטה הביקורתית במחקר המקרא', מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בראשר, 'ירושלים תשמ"ו, עמ' 62-88.

39 ראה למשל דיונו המתודולוגי הנרחב של פרידמן, סוגיות, עמ' 3-153, והשווה וידס, מסורת. וראה לעניין זה ביקורתו המושכלת של בלנקובסקי, פרשנות; הנ"ל, מהפכה שקטה.

40 תרומה משמעותית למחקר סוגיות הבבלי, הכולל התייחסות למגמותיהן, העלה לאחרונה מ' סכתו בפירושו הסדיר לתלמוד בבלי מסכת סנהדרין פרק שלישי, המצטיין בסברותיו הישרות והנכוחות.

41 החלטה זו אינה מובנת מאליה. שהרי מקורן של סוגיות תלמודיות רבות נעוץ בדיונים עצמאיים שאינם קשורים למשנה. חיבורי ההלכה של ימי הביניים שאינם עוקבים אחר דיוני המשנה או התלמוד, ובראשם משנה תורה לרמב"ם, ממחישים את האלטרנטיבה שעמדה בפני עורכי התלמוד לסדר את החומר על פי סידור נושאי מחודש. והשווה לעריכה הכפולה של החיבורים התנאיים על פי סדר המקרא במדרשי ההלכה מחד גיסא, ועל פי נושאים במשנה ובתוספתא מאידך גיסא.

42 אמון זה בא לידי ביטוי בפרשנות המשנה של הגאונים וחכמי ימי הביניים, והוא מוסכם על רובם המכריע של שלומי אמוני ישראל עד היום. הרברים אמורים גם במחנכים מודרניים. דוגמה מובהקת לכך הוא מאמרו של אברהם רון [המחנך] במאמרו 'האוקימתא והוראתה'. והשווה להערת העורך' של יצחק רב גילת [החוקר] שנוספה לאחר דבריו שם.

המשנה ובנושאים אחרים, לרובם המכריע של דיוניו ההלכתיים לא נוספה פסיקת הלכה, ודווקא המשא והמתן הם שתופסים בו מקום מרכזי. כל אלו השפיעו על גיבוש התפיסה השגורה שהתלמוד הבבלי הוא חיבור דיאלקטי פתוח, אשר בדרך כלל אינו חותר להכרעה הלכתית או הגותית דר'משמעית. אולם העיון בסוגיות עצמן מורה כי לעיתים קרובות הן חותרות לגיבוש מסקנות הלכתיות ומחשבתיות השונות מתורתם של התנאים.

האתגר העומד בפני חקר מגמות הסוגיה אינו פשוט, כי לעיתים הוא חותר תחת מטרתם של עורכי הסוגיה, אשר טרחו להצניע את חידושיהם ולהסוותם מתוך מגמה לשכנע את הלומד כי הם צועדים בדרכם הסלולה של קודמיהם. עם זאת דומני כי ניתוח ספרותי על פי נקודת מבט חיצונית נטולת פניות מאפשר להבחין בידם המכוונת של עורכי סוגיות רבות בעזרת סממנים שונים ובראשם: ריבוי ראיות לדעתו של אמורא מסוים או קושיות עליו;⁴³ אוקימתות חריפות ודחוקות של המשנה וברייתות תנאיות; הגהות של מקורות תנאיים ומימרות אמוראיות; פירושים דחוקים;⁴⁴ קשיים וצרימות; מבנה תמוה של סוגיה; מסורות כפולות כגון 'איכא דאמרי', שאחת מהן חשודה בחוסר מקוריות; הצגת מעשים הנראים מלאכותיים; השיפת רבדים שונים בסוגיה וניסיון לחדד את הפער ביניהם; ערנות למחלוקות ולמתח בין הישיבות השונות בבבל והאמוראים המייצגים אותן; העדפת עמדותיהם של אמוראי בכל על אלה של עמיתיהם בארץ ישראל; דעות שוות או שונות המשתקפות בסוגיות הבבלי במקומות אחרים; מודעות לכללי פסיקת הלכה תלמודיים כהכמים מסוימים; עדויות חיצוניות על דעות האמוראים בירושלמי

43 הגאונים והראשונים כינו תופעה זו 'סוגיא דשמעתא' או 'סוגיא דעלמא'; קרי, מהלך דיון של סוגיה המטה את הכף להכרעה כאחת הדעות (על התפתחות ההוראות של מונחים אלה ראה רונטל, פסח ראשון, עמ' 5 והערות לעמ' 5). אמנם הם עשו זאת לרוב אנג רצונם לפסוק הלכה על פי התלמוד, ולא תמיד ביססו את טענתם על ממצאים המשתמעים ממהלך הסוגיות עצמן.

44 ראוי להדגיש כי פירושים דחוקים לצד אוקימתות מופלגות מתועדים תדיר גם בדבריהם של אמוראים נקובי שם, ראשונים כאחרונים, ולא רק במימרות סתמיות, והם משמשים נדבך מרכזי בפועלם היצירתי של האמוראים. בעקבות כך נראה שאי אפשר להסתמך על אופיים הקלוש של קטעים סתמיים לשם קביעת איחורם, כנוהגם של כמה חוקרים. ראה למשל הלכני, מקורות ומסורות לבבא בתרא, עמ' 1, 69-72, 111-112, אשר ביסס את השערתו על אודות ההוספות המאוחרות של ה'סתמאים' גם על השיקול של פירושים קלושים ודחוקים.

והשוואה בין המסורות השונות המיוחסות לאותם אמוראים בשני התלמודים; והתמודדות עם זרמים דתיים מצרניים שהייתה לתפיסותיהם אחיזה בכבל. התלמוד הבבלי הוא חיבור מתוחכם, ודומני שהירידה לסוף דעתם של עורכיו דורשת אף היא הפעלת מתודות מתוחכמות וחשיבה יצירתית 'מחוץ לקופסה'. דא עקא, מסקנותיו של עיון מעין זה מבוססות לא אחת על ממד השערתי שאינו יוצא מגדר ספק. לאור זאת ברי כי בכיסוס טענה על מגמת עורכי הסוגיה חשוב להסתמך על הצטברות כמה מהתופעות שפורטו לעיל בסוגיה אחת, המוליכות כולן לזיהוי אותה מגמה, גלויה או סמויה. דומני שחשיפה זו עשויה לעיתים לפענח את פשרן של סוגיות הנראות במבט ראשון כרחוקות ולפעמים אף מתעתעות, ובכוחה לשמש לא אחת כ'מפתח למנעולי התלמוד'. הקורא המיומן מוזמן אפוא לבחון את הצעותי בעיון פקוחה, ללא משוא פנים, בכל סוגיה לעצמה. בר בכך חשוב להרגיש כי לצד הסוגיות המגמתיות קיימות גם סוגיות רבות בעלות אופי סכולסטי, ובמחקר נושא זה על החוקר לנסות להיצמד למשתמע ממחקר נקי ככל האפשר של הנתונים עצמם, ולא להטיל עליהם השערות ומסקנות הנובעות מהנחותיו הקדומות.

מניתוח מפורט של ארבעים ותשע הסוגיות שנדונו בחיבור זה עולים הנתונים הבאים:⁴⁵ בשלוש סוגיות (מס' 3, 9, 27) עריכה מגמתית קפדנית התואמת לפסק ההלכה המפורש שנקבע בסוגיה. בשמונה סוגיות נוספות (מס' 1, 12, 17, 20, 40, 41, 43, 44) עריכה ספרותית מגמתית מפותחת בעלת מסר גלוי או סמוי. בשבע סוגיות (מס' 5, 11, 24, 25, 26, 29, 34) ניכרת מגמת פסיקה ברורה, ובחמש סוגיות אחרות (מס' 4, 13, 14, 48, 49) ניכרת מגמת פסיקה אפשרית, אך לא הכרחית. שבע עשרה סוגיות, רובן קצרות (מס' 2, 6, 8, 10, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 28, 30, 33, 38, 39, 42, 47), כוללות פסיקת הלכה מפורשת בנושאים שונים ללא פיתוח ספרותי. בשש סוגיות (מס' 7, 16, 31, 35, 45, 46) לא ניתן להבחין בעריכה ספרותית מגמתית, ואילו לשלוש סוגיות (32, 36, 37 [העוסקות כולן בדיני עבדים]) אופי סכולסטי פתוח. הווי אומר, בשמונה עשרה סוגיות ניכרת בבירור עריכה ספרותית מגמתית המכוונת לפסק הלכה או לעיקרון הלכתי או רעיוני מוגדר. לעומתן רק בתשע סוגיות לא ניכרת מגמה זו, כאשר שלוש מתוכן נושאות אופי סכולסטי מובהק.

45 כאמור, מקצת המסקנות מסופקות, כפי שיכול הקורא ללמוד מהעיון בניתוחי הסוגיות עצמן, אולם דומני שאין בכך כדי לשנות שינוי דרסטי את הנתונים שיוצגו להלן.

בהקשר לכך ראוי לציין את המעמד הדומיננטי של ישיבת נהרדעא-פומבדיתא בדיוני הבבלי בפרק ד של מסכת גיטין. שלוש סוגיות, המצטיינות בעריכתן המגמתית, חותמות בפסק הלכה מפורש כחכמיה (3, 9, 27). בשמונה סוגיות נוספות ניכר בבירור שיסוד עריכתן בישיבה זו (1, 11, 12, 13, 14, 17, 26, 44), כאשר בחמש מהן יציאה גלויה או סמויה נגד רב, רב הונא וחכמים אחרים מיישבת סורא – ישיבה שאף מוזכרת בשמה בכמה מסוגיות אלה (11, 12, 13, 26, 27). חמש סוגיות אחרות מבוססות ברובן על מאמרי חכמיה של ישיבת נהרדעא-פומבדיתא (21, 22, 25, 34, 46), ושבע סוגיות אחרות נחתמות בדברי ראשי ישיבתה, רב נחמן (8) ואביי (2, 39, 40, 41, 42 [חלק א], 49).⁴⁶ בר בכר נוספו כנדבך משלים לעשר סוגיות דבריהם של רב אשי, רבינא ורבנן דבי רב אשי (2, 6, 7, 10, 17, 19, 29, 34, 43 [עיקר הסוגיה], 48).

ממצאים אלה עשויים ללמד כי הדיאלקטיקה התלמודית בפרק ד של מסכת גיטין אינה תמיד סימן לפתיחות, בחינת 'אילו ואילו דברי אלהים חיים'. לעיתים מזומנות זו דיאלקטיקה דידקטית ורטורית בלבד, המשמשת כלי ואף מסווה לעריכה מתוחכמת, ולפרקים אף ערמומית, של הסוגיה; עריכה המוליכה את הקורא בחבלי קסם – או אם תרצה אמור: באף – למסקנה שאליה חתרו עורכיה.⁴⁷ האם בכוחם של ממצאים אלה ללמד על דרכו של התלמוד בפרקים או במסכתות אחרות? על פי ניתוח דומה של כמה פרקי תלמוד אחרים דומני שהתשובה לכך חיובית,⁴⁸ אך ברי שנושא זה דורש דיון נרחב ומעמיק בפני עצמו. מכל מקום אין זה מפתיע למצוא בתלמוד הבבלי את השילוב האופייני של קבלת

46 ושמה בעקבות הכרה זו אפשר לשער מדוע התעלמה סוגיה אחת (32) מהקושיות החמורות על פירושו למשנה של עולא, חכם שהיה קשור לישיבת פומבדיתא, ומיתרונו המובהק של פירוש רב למשנה זו.

47 כמה סוגיות מגמתיות מצטיינות גם בעיצוב ספרותי קפדני ומהודק, המזכיר במונח מסוים את העיצוב המוקפד והמהודק של הסיפורים בתלמוד הבבלי ולקחם המתוחכם, שעליו הצביע יונה פרנקל במחקרו פורצי הדרך. ראה למשל קובץ המעשים בסוגיה 41. דמיון בסיסי זה מעלה את שאלת טיבו של היחס בין עורכי הסיפורים התלמודיים לעורכי הסוגיות ההלכתיות, ואכמ"ל בליבון נושא מורכב זה.

48 ראה במיוחד סבתו, סנהדרין פרק שלישי (אמנם הוא לא ערך סיכום של היבט זה). והשווה דבריי על 'דיאלקטיקה מגמתית' במאמרי, מחלוקות מוחלפות, בייחוד בחתימת המאמר, עמ' 332; ומאמרי, עריכה מגמתית.

הישן והסמכותי לצד חדשנות המושגת בעזרת פרשנותו היצירתית. שילוב זה מוכר היטב גם מיחסם הדומה של התנאים למקרא,⁴⁹ ושל חכמים אחרונים לקודמיהם הסמכותיים, והדברים אמורים גם ביחסם של הגאונים והראשונים לתלמוד עצמו. סוף דבר, שיפוט מתוך פרספקטיבה של לימוד תלמוד בן כאלף וחמש שנה מלמד על הצלחתם המרשימה של עורכי התלמוד, הן בחיבור ספר שחכמים כה רבים נשבו בקסמו והקדישו לו את מיטב אונם, והן בכוח השכנוע של עיקרי פרשנותו. חדשנותו הגדולה של התלמוד ועריכתו הספרותית המושכלת והמוקפדת נעלמה מעיניהם של רוב לומדיו, ואין זה מפתיע כי דווקא מבט פילולוגי-היסטורי-ספרותי סדיר, שאינו רואה עצמו מחויב ללקחי התלמוד,⁵⁰ מאפשר להתרשם נכוחה מעצמת פועלם היצירתי של חכמי התלמוד ועורכיו.

49 ודוק, קבלת סמכותו של המקרא נבעה מאמון התנאים במקורו האלוהי. לעומת זאת קבלתם הפורמלית של האמוראים את סמכותה של המשנה והמקורות התנאיים נבעה מטעמים פחות מחייבים, דוגמת יוקרתו של רבי והתפשטות משנתו וסיבות משפטיות וחברתיות אחרות. מובן אפוא שהאמוראים לא ראו עצמם משועבדים לתורת התנאים ככתבה וכלשונה, ובמודע או שלא במודע טרחו לערכנה ברוח עמדותיהם האנושיות והדתיות.

50 לאפיון לימוד התלמוד האקדמי בהשוואה ללימוד המסורתי ראה מאמרי, 'מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה'.